

ԱԿԵՐՈՒԱԾ ԴՐԱԽՏԻ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ջետպատերազմեան տարիներին շինարարները Բաքում գերմանացի ռազմագերիներն էին: Մեզ՝ դեռահասներս համար նրանք թշնամի-ֆաշիստներ չէին, այլ հիծուած, սովալլուկ մարդիկ, բոլորն էլ նոյն տեսքով, և մենք նրանց հետ կիսում էինք մեր դպրոցական նախաճաշը՝ կծուահամ սառը փքաբլիթները: Երբեմն էլ կանգնում ու մալում էինք, թէ ինչպէս էին նրանք ինչ-որ դժոխային սղոցով կտրում քանդակազարդ սալիկները: Տարիներ անց, երբ տեսայ հայկական խաչքարերը, հասկացայ, որ Բաքուի կառավարական տունը կառուցուել է դրանց վրայ, և որ մեր յիշողութիւնը, այդ անգուգական քարապատկերների մման, փորձել են ոչնչացնել:

Սորբոնում Գաճախարի վանքը համարել են հայ ճարտարապետութեան հինգ գլուխգործոցներից մէկը: Այժմ ներստուել է համաշխարհային մշակոյթի ոսկէ ֆոնդի մէջ, մինչդեռ Բաքում այդ ա՛ռունց անգամ արտաւանդել արգելված էր: Եւ եթէ Բաքուի ղեկավարութիւնն այստեղ էր ժամանում, ապա միայն հարբեցողութեան և թիրախներին կրակելու համար: Իսկ թիրախները վանքի անկրկնելի հարթաքանդակներն էին:

Հայ մշակոյթի պաշտպանները սակաւաթիւ էին, որոնց ազգայնականի պիտակով աքսորում էին Սիբիր: Լաւագոյն դէպքում՝ վտարում էին Ադրբեջանից: Մոսկուան պաշտպանում էր Բաքուի քաղաքականութիւնը, և Ղարաբաղի հարուստ մշակոյթը ոչնչացւում էր թէ՛ ֆիզիկապէս, թէ՛ պարզապէս անտեսելով:

Սակայն երբ փոքրիկ Ղարաբաղում սկսուեցին ազատագրական շարժումները, անդորրը վողովուեց: Ղարաբաղցիների անձնուիրութիւնը, նրանց ճակատագրի ողբերգականութիւնը այստեղ քերեց Ռուսաստանի, Եվրոպայի և Ամերիկայի թղթակիցներին: Եւ եթէ նրանք գալիս էին Ղարաբաղին օգնելու կամ աշխարհին տեղեակ պահելու կատարուածի մասին, ապա Բորիս Բարաթովը եկել էր, որ... փրկի մշակոյթը:

Բնիկ մոսկուացի, կինոբեմադրիչ, նկարիչ, աշխարհի կէտը ոտքի տուած Բորիս Բարաթովը մինչև ուղնուծուծը նուիրուեց Ղարաբաղին:

«Այն, ինչ կատարում է այդ հինաւորեց, բիբլիական հողում և Ղարաբաղի յուշարձանների հետ, ցեղասպանութիւն է: Մենք պարտաւոր ենք փրկել այդ անգին գանձը», – ասաց և գնդակների ու արկերի տարափի տակ սկսեց լուսանկարել Ղարաբաղի եկեղեցիները, վանքերը, խաչքարերը, բնապատկերները, դարաւոր ծառերը, ծերերին ու մանկանց:

1992 թուականին լոյս տեսաւ նրա «Արցախի հրեշտակը» գիրքը, որի լուսանկարները խորապէս յուզիչ էին և ճանապարհի էին կոչում: Խոր և յափշտակիչ պատումը թելածում է ժամանակի և տարածութեան մէջ. Խորենացուց և Գաճախեցուց մինչև Րաֆֆի և Օրբէլի, Գօշի «Դատաստանագրքից» մինչև «Մարդու իրաւունքների հռչակագիր», իսկ բանահիւսութեանն անպասելիօրէն յաջորդում են ռուս մեծ գորավար Ալեքսանդր Սուվորովի «Կովկասեան գրառումները» կամ Շուշիի բերդի պարէտ Ռէնուի գեկուցագիրը՝ ուղղուած գեներալ Պասկևիչին:

1998 թուականին լոյս տեսաւ Բորիս Բարաթովի երկրորդ՝ «Աւերուած դրախտ. Ժանապարհորդութիւն Ղարաբաղ» գիրքը: Առաջինի հետ այն երկգրութիւն է կազմում: Գրքի բնաբանը Եղիշէ Չարենցի տողերն են.

Ինչքան էլ սուր սիրտս խոցեն արիւնքաւմ վերքերը մեր,

Էլի ես որք ու արնավառ իմ Հայաստան եարն եմ սիրում:

Իրօք, պիտի անմնացորդ սիրես նախնեացդ հողը՝ քայլելու համար ականապատ լեռներով՝ բացայայտելով վաղուց մոռացուած կեցութեան գաղտնիքները: Հողում թաղուած սիւներ՝ հին խոյակներով և հայերէն արձանագրութեամբ՝ «Ես, Աբբա, տիրակալ...», զանգուածեղ քարէ միակտուր շրջանակ. որ յիշեցնում է Ղարաբաղի հիւսիսում գտնուող Մելիք Քեզլարեանների կամարակապ պալատի պատուհանը. այսպէս, քալլ առ քալլ պեղուել են իշխանական պալատի աներակները Վերին Խաչէնի իշխանների նստավայր Ծարում:

«Ես ինձ հետ տանում էի պատրանքի նմանուող, լեւների սպիտակ գագաթներով գօտեորուած կանաչ սարահարթի տեսիլքը, որն իր խորքերում պալատներ և տաճարներ էր թաքցնում»,- կարդում են և ի պատասխան աղօթքի նման ինչ-որ բան են մըմջում. «Աստուած՝ իմ, եղէ Ղարաբաղը բարեկարգուած լինէր, զբօսաշրջիկութեան ինչպիսի՝ դրախտ կդառնար»:

Հեղինակի և ընթերցողների համար յայտնութիւն է Քելբաջարի և Լաչիհի յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը, որը հաստատում է հին ճշմարտութիւնը՝ այդ հողը բնիկ հայկական է: Երեք հարիւր տարի առաջ շահ Աբասը հայերին Պարսկաստան քշեց, իսկ նրանց հողում բնակեցրեց քրդերին, որպէսզի Ղարաբաղը կտրի Հայաստանից:

Իրատեսակ յայտնութիւն են նաև Արզու-Խաթուն Արծրունի իշխանուհու կառուցած եկեղեցու որմնանկարները: Ես դրանք տեսել էի 70-ականների սկզբին, երբ աղբրեջանական երկրաբանները եկեղեցում պայթուցիկ միջոց էին պահում: Պատերից մէկն ամբողջությամբ ծածկուած էր, իսկ միւսի վրայ՝ փոշու հաստ շերտի տակից երևում էին Աւետման դիտիչ գոյները: Բորիս Բարաթովը եղել է հնոտիքից արդէն մաքրուած եկեղեցում, և մեր մեկնութիւնները տարբեր են, ինչն էլ վկայում է, որ գրեթէ մէկդարեայ մոռացութիւնից փրկուած ճարտարապետական գլուխգործոցները կարօտ են լուրջ ուսումնասիրման:

Վաղ քրիստոնէական ինքնատիպ տաճարները, անձաւային գրադարանները, գրչատները, ուր աշխատում էին գրիչներն ու ծաղկողները, հնձանները, քարակերտ աղբիւրները, բարեբեր բնութիւնը, խաչքարերի անվերջանալի շարքերը, հին պատմութիւնն ու ժամանակակից կեանքը, և, իհարկէ, ղարաբաղցիների բացարտութիւնը՝ այս ամէնն իր արտացոլումն է գտել գրքում:

Յուշարձանների նկարագրութիւնն անկաշկանդ միահիւստած է կերպարների և դիմանկարներին: Այսպէս, Օւշիին յիշողութեան մէջ կենդանացնում է հանրայայտ քանդակագործ Գիւրջեանի, իսկ Դադիվանքը՝ արուեստաշնորհ Արզու-Խաթուն Արծրունու կերպարները: Իսկ Խոյափերիկի հին կամուրջներով հասնում են Ղարաբաղի վաճառականներին, որոնց մասին XVIII դարի վերջին էմանուէլ Կանտը գրել է.

«Հայերը իւրայատուկ առևտրական ոգի ունեն, այսինքն՝ նրանք ապրանքափոխանակութեամբ են զբաղում՝ ոտքով ճանապարհորդելով 2ինաստանի սահմաններից մինչև Գվինեայի ափի Կորսո հրուանդանը. դա ցոյց է տալիս այդ խելացի և աշխատասէր ժողովրդի իւրայատուկ ծագումը, որը հիւսիս-արևելքից մինչև հարաւ-արևմուտք անցնում է գրեթէ ողջ Հին Աշխարհով և շերտ հիւրընկալութիւն է գտնում բոլոր այն ժողովուրդների կողմից, ում մօտ լինում է»:

Հեղինակը մեքքերում է Ղարաբաղի յայտնի Տող գիւղի՝ պատմաբան Առաքել Կոստանեանցի նկարագրութիւնը. «Տող բերդաքաղաքը հնում, պարսից թագաւորի մարդահամարի համաձայն, ունէր հազար հինգ հարիւր տուն: Բնակիչները քավականաչափ հարուստ էին, թանկարժէք շատ իրեր ունէին, զբաղում էին

առևտրով: Նրանք զանազան երկրներ և քաղաքներ էին գնում և շահաւէտ առևտուր էին անում: Նրանց տներն ու կացարանները զարդարուած էին թանկարժէք զանձերով: Քաղաքը ձիարշաւարան ունէր, ուր զօրախաղեր ու ձիարշաւ էին կազմակերպում: Այստեղ կարելի էր համտեսել համեղ անարատ զինքներ և քաղցրահամ մրգեր, ինչպէս նաև մաքուր մետաքս գնել: «Ղարաբաղեան ջուլհակուհիների գործած մետաքսը,– Կոստանդանուպոլիսի շարունակում է հեղինակը,– հաւանաբար, իսկապէս որակեալ էր: 1883 թուականին Հաղորդ զիտի մետաքսը Ամերիկայի միջազգային տօնավաճառում ոսկէ մեդալ շահեց: Այդ մետաքսից XX դարի սկզբին վարագոյրներ պատրաստեցին Ելիսէեան պալատի համար»:

Իսկ իմ յիշողութեան մէջ յառնում եմ վաղ մանկութեանս պատկերները, երբ ինձ հրճուանք էր պատճառում աւագ մօրաքրոջս գործած արևային վառ գոյներով մետաքսը, որի համար մա պարգևատրուեց Մոսկուայի և Լենինգրադի ուղեգրով:

Իսկ Բաքուի տիրակալները 30 տարում ոչնչացրին Ղարաբաղի հին արուեստը, և եթէ ղարաբաղցիները տոկոսաւորութիւն չդրսկողէին, այդ տիրակալները կոչնչացնէին նաև Ղարաբաղի հայտնի թե՛նու պուրակները, ինչը արեցին 20 տարի անց խաղողի այգիների հետ: Նոյնիսկ փորձեցին բամբակ անեցնել, բայց չստացուեց: Բամբակը լեռներում չաճեց: Հեղինակն իր հետ ճանապարհորդելու է վերցրել Ղարաբաղի մասին պատմիչների երկերը, և երկխօսութիւնը նրանց հետ բնագործի ծաւալ և խորութիւն է տալիս: Պատումի հարթ, էպիկական հանգստութիւն ունեցող թաղանթը ընդմիջում է ժամանակագրական ներդիրներով:

«1876 թուականն էր: Բաքուի 41 տարեկան էր, հայոց այբուբենը՝ 1400 տարեկան: Բանաստեղծ և երաժիշտ Սայեաթ-Նովային Աղա Մահմադ-խանի զինուորները սրախողխող էին արել 81 տարի առաջ: Գրողներ և բանաստեղծներ Գրիգոր Զօհրապին, Դանիէլ Վարուժանին, Սիմանթոյին, Ռուբէն Սևակին, Ռուբէն Զարդարեանին թուրքերը գազանաբար կոշոտեցին Կոստանդնուպոլսում 39 տարի յետոյ: Բանաստեղծ Եղիշէ Զարեանցին Երևանի բանտում խեղդամահ կանգնեց 61 տարի յետոյ: Խարոյկները Սուլգայիթում կրողկլտան 112 տարի յետոյ»:

Այսպիսին է Բարաթովի պայծառ գրքի ողբերգական հիմքը: Ցաւալի է, որ գիրքը լոյս է տեսել փոքր տպաքանակով (500 օրինակ): Ղարաբաղին կապուած իւրաքանչիւր տուն այն պէտք է ունենայ, իսկ այդպիսիք շատ-շատ են:

Ցաւօք, «Արցախի հրեշտակը» և «Աւերուած դրախտ» գրքերը մինչև այժմ հայերէն չեն թարգմանուել:

Մօտենում է Քրիստոսի ծննդեան 2000 և Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու 1700 ամեակը: Հազարաւոր սփիւռքահայեր ժամանելու են Հայաստան, և Բարաթովի գրքերը նրանց համար անգնահատելի նուէր կարող են լինել: Դրանք կարող են նպաստել աշխարհասփիտ հայութեան հոգևոր միասնութեանը:

ԳՐԷՏԱ ԿԱԳՐԱՄԱՆՈՎԱ

Մոսկուայի Գրողների միութեան անդամ